

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI' AWI'L HA'M
SUW XOJALI'G'I MINISTRILIGI**

**Tashkent ma'mleketlik agrar universiteti No'kis
filiali'**

“Tiller ha'm aniq pa'nler”

kafedrası'

«Qaraqalpaq tili» pa'ninen

REFERAT

jumi'sı'

Tema: Tariy'xiy shi'gi'sı' boy'nsha qaraqalpaq tili leksikasi'

Qabillag'an:

doc. Q.Allanazarov

Worınlag'an:

1-b agroximiya studenti D.Saparova

No'kis 2015

Shi'g'i'si' boyi'nsha qaraqalpaq tili leksikasi'

Joba:

1. Qaraqalpaq tili so'zlik qurami'.
2. Wo'z so'zler.
3. Wo'zlestirilgen so'zler.
4. Tu'rkiy ha'm mong'ol tillerine wortaq so'zler.
5. Arab tilinen awi'sqan so'zler.
6. Parsi'sha-ta'jikshe so'zler.

Tayani'sh so'zler: so'zlik quram, wo'z so'zlik qatlam, tu'rkiy tillerge wortaq so'zler, so'zlerdin' awi'si'wi', kalka so'zler.

Wo'z so'zlik qatlam. Ha'r qanday tildin' so'zlik qurami'ni'n' tiykari'n ko'rsetetug'i'n so'zlik qatlam sol tildin' wo'z so'zleri boli'p tabi'ladi'. Wolar sol xali'qti'n' pu'tkil rawajlani'w tariyxi' menen birge jasad kiyati'rg'an, woni'n' milliy wo'zgesheliginin' so'zlik quramdag'i' tiykarg'i' ko'rinisinen derek beretug'i'n leksikali'q birliklerdin' topari'nan turadi'. Tildin' so'zlik bayli'g'i'ni'n' da'slepki irgesi a'ne usi' so'zlerden qalang'an, woni'n' kelesi rawajlani'wi' da usi' so'zlerdin' do'geresinde payda bolg'an.

Qaraqalpaq tilinin' wo'z so'zlik qatlami' degende biz woni'n' tiykarg'i' ta'biyati'n ko'rsetetug'i'n, qaraqalpaqlardi'n' pu'tkil rawajlani'w tariyxi' menen birge jasad kiyati'rg'an, so'zlik qatlamdag'i' milliy wo'zgesheliklerinin' tiykarg'i' ko'rinislerinden derek beretug'i'n so'zlerinin' ji'ynag'i'n tu'siniwimiz kerek. Ma'selen, *bas, ko'z, ku'n, taw, jer, suw, yeshki, si'yi'r, iyt, buzaw, quwani'sh, jaqsi', jaman, ko'k, al, bar, kel, ket, kesh, yerte, sen, men, wol, ata, ana, qi'z, ul, bes, alti', ju'z* usag'an so'zler sol wo'z so'zlik qatlami'ni'n' elementlerinen ibarat.

So'zlik quram ishki derekler tiykari'nda bayi'g'anda mine usi'nday wo'z so'zlerinin' semantikali'q ha'm grammatikali'q usi'llar arqali' kem-kem toli'qti'ri'li'wi', al si'rtqi' derekler tiykari'nda bayi'g'anda, sol so'zlerinin' u'stine basqa tillerden so'zlerdin' qosi'li'wi', sonday-aq, basqa tillerden awi'sqan so'zlerdin' tiykari'nda qaraqalpaq tiline ta'n so'z jasaw usi'llari' arqali' jan'a leksikali'k birliklerdin' payda boli'wi' iske asadi'. Sol arqali' tildin' so'zlik bayli'g'i' udayi' ken'eyip woti'radi'.

Qaraqalpaq tili leksikasi'nda uluwma tu'rkiy toparlas tiller ushi'n wortaq, fonetikali'q jaqtan geypara wo'zgerislerge ushi'rag'an menen de negizi bir so'zler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' leksikasi'nda uluwma tu'rkiy tiller ushi'n wortaq wo'zlik qatlamni'n' tiykari'n quraytug'i'n so'zlerdin' mi'naday tu'rlerin ushi'rati'wg'a boladi':

1. Miynet yetiw qurallari'ni'n' ati'n ko'rsetetug'i'n so'zler: *balta, woraq, balg'a, tash.t.b.*

2. Adamni'n' dene mu'shelerinin' ati'n ko'rsetetug'i'n so'zler: *bas, qol, ko'z, qulaq, muri'n*

3. Da'n yeginleri ha'm jemislerdin' atlari': *buwday, arpa, tari', ju'weri, yerik, alma, qawi'n*

4. Quslardi'n', qurt-qumi'rsqalardi'n' atlari': *qus, tawi'q, g'arg'a, lashi'n, u'yrek, ji'lan*

5. Haywanlardi'n' atlari'n ko'rsetetug'i'n so'zler: *si'yi'r, qoy, qozi', buzaw, yeshki, at, tu'lki*

6. Ta'biyat zatlari' menen qubi'li'slari'n ko'rsetetug'i'n so'zler: *ay, ku'n, ag'ash, taw, jer*

7. Jer asti' bayli'qlari': *alti'n, gu'mis, temir, shoyi'n t.b.*

8. Adamni'n' sezimlerine baylani'sli' so'zler: *mun', quwani'sh, su'yinish, kewil, ashi'w t.b.*

9. Zatti'n' sapasi'n, qa'siyetin, tu'rin bildiretug'i'n so'zler: *ala, qara, sari', jumsaq, juwan*

10. Ha'reketti an'latatug'i'n so'zler: *ku't, ku'y, ko'r, kir, bar, kel, ket, woti'r, tur, jatt.b.*

11. Waqi'tli'q belgilerge baylani'sli' qollani'latug'i'n so'zler: *yerte, keshe, keyin t.b.*

12. Zatti'n' yamasa qubi'li'sti'n' sani'n bildiretug'i'n so'zler: *bir, yeki, u'sh, to'rt, bes, alti', jeti, segiz, tog'i'z, won, jigirma, woti'z, qi'ri'q, yeliw, alpi's, ju'z t.b.*

13. Almasi'q so'zler: *men, sen, wol, biz, kim, ne, qanday, qansha t.b.*

14. Ji'ni'sti' ha'm tuwi'sqanli'q qatnasi'qlarg'a baylani'sli' so'zler: *ata, ana, qi'z, ul, sin'li t.b.*

15. Soni'n' menen birge qaraqalpaq tilinin' leksikasi'nda uluwma tu'rkiy tillerine wortaq ko'mekshilik xi'zmet atqari'wshi' so'zler de, tan'laq so'zler de ushi'rasadi'.

Arg'i' to'rkini bir bazi' bir so'zlerge bir tilde j sesinen baslani'w ta'n bolsa, yekinshisinde y sesinen baslani'w ta'n boli'p keledi, birewinde k sesinen baslansa, tag'i' birewinde g sesinen baslanadi'. Mi'sali':

qazaq tilinde	qaraqalpaq tilinde	wo'zbek tilinde	tu'rkmen tilinde	qi'rg'i'z tilinde	bashqurt tilinde	nog'ay tilinde
jaqsi'	jaqsi'	yaxshi	yag'shi'	jaqsi'	yaxshi'	yaxshi'
ju'rek	ju'rek	yurak	yu'rek	ju'rek	yo'ra'k	yurek
kel	kel	kel	gel	kel	kel	kel

Bunday wo'zgerisler so'zdin' wortasi'nda ha'm aqi'ri'nda bir tilde s sesi kelse, yekinshisinde woni'n' sh boli'wi'nda da ko'rinedi. Ma'selen, joqari'da keltirilgen *jaqsi'* degen so'z qaraqalpaq, qazaq tillerinde s menen ayti'lsa, wo'zbek, tu'rkmen, qi'rg'i'z, bashqurt ha'm nog'ay tillerinde sh yesitilip tur. Al, yendi qaraqalpaq, qazaq tillerinde *tas* tu'rinde s sesi yesitilse, qi'rg'i'z, wo'zbek, bashqurt, tatar tillerinde s worni'nda sh yesitiledi.

Tu'rkiyt illerge wortaq so'zler ha'r tilde qurami'ndag'i' dawli'sli' seslerdin' awmasi'p keliwi arqali' da ayi'ri'qshali'qqa iye. Ma'selen, bir tilde ket /e/ tu'rinde ushi'rasi, yekinshisinde kit /i/, bir tilde bar /a/ bolsa, yekinshi birewinde bar (o), u'shinshisinde pi'r /i'/, t.b. Mi'sali':

Azerbayjan	bar-	ket-	Tuva	bar-(par-)	bar-(por-)
Altay	bar-	bar-	Tu'rk	va4-	g85-
Bashqurt	bar-	kit-	Tu'rkmen	bar-	git-
Qazaq	bar-	Ket-	O'zbek	bor-	ket-
Qaraqalpaq	bar-	Ket-	Uyg'i'r	bar-	ka't-
Qi'rg'i'z	bar-	Ket-	Xakas	par-	par-
Qumi'q	bar-	get-	Chuvash	pi'r-	qay-
Nog'ay	bar-	Ket-	Shor	par-	par-
Tatar	bar-	kit-	Yakut	bar-	bar-

Uluwma tu'rkiy tillerge wortaq so'zlerdin' fonetikal'i'q quri'li'si' jag'i'nan jeke tillerde ha'r tu'rli boli'p ushi'rasi'wi'nda bunnan basqa da ayi'ri'qshali'qlardi' ko'riwge

boladi'. Bulardi'n' barli'g'i' da bir uyadan taralg'an usi' tillerdin' a'sirler boyi' rawajlani'wi'ni'n' bari'si'n da payda bolg'an wo'zgerislerden ibarat.

Tu'rkiy ha'm mong'ol tillerine wortaq so'zler. Tu'rkiy tiller menen mong'ol tilleri genealogiyali'q jaqtan ali'p qarag'anda tuwi's tillerden yesaplanadi'. Wo'ytkeni wolar bul tillerdin' da'slepki tiykari' bolg'an altay tiykari'ni'n' tariyxi'y rawajlani'wi' na'tiyjesinde uluwma tu'rkiy ha'm uluwma mong'ol tillerinen kelip shi'qqan toparlardan ibarat. Sonli'qtan da tu'rkiy tilleri menen mong'ol tillerinin' leksikasi'nda wortaq so'zlerdin' boli'wi' zan'li' na'rse.Tu'rkiy tillerdin' leksikasi'ndag'i' bunday so'z qatlamlari'n professor N.A.Baskakov tu'rkiy tiller leksikasi'ni'n' yeski qatlami' dep ataydi'.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' leksikasi'nda ushırasatug'i'n tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri ushi'n wortaq so'zlerge mi'na to'mendegilerdi jatqari'wg'a boladi': *ag'a, an', balta, boy, dana, dombi'ra, yem, yendi, yen', awlaq, ji'l, jara, ju'rek, jemis, wo'sh, bulaq, bosag'a, alti'n, qaraw, to'lew, tabaq, saqal, pu'tin, ji'lg'a, man'lay, ma'n'gi, sal, sari', i's* t.b.

Ko'pshilik til ilimpazlari' usi'nday tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri ushi'n wortaq so'zlerdi wo'z gezeginde bul tillerdin' genetikali'q jaqtan jaqi'n tiller yekenligin da'lilleytug'i'n tildegi ko'rinisler dep yesaplaydi'.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasi'ndag'i' tu'rkiy tiller menen mong'ol tillerine wortaq so'zler qollani'li'wi' jag'i'nan ali'p qarag'anda derlik wo'zgerislerge iye yemes. Solay da birli-yari'm ko'zge tu'setug'i'n ayi'ri'qshali'qlar da ushi'rasi'p qaladi'. Ma'selen, mong'ol tillerinde **ayaq, serbegey** degen so'zler jeke tu'rinde qollani'la alatug'i'n bolsa, qaraqalpaq tilinde wolar wo'z aldi'na jeke ma'nili so'zler si'pati'nda qollani'lmaydi'. Wolar tek *qazan-ayaq, yerbegey-serbegey* degen jup so'zlerdin' qurami'nda g'ana keledi ha'm birinshi bo'lekleri menen birigip bari'p, ji'ynaqlawshi' bir ma'ni an'latadi'.

Bunday wortaq so'zler ha'r tildin' wo'zinin' ayi'ri'qshali'qlari'na sa'ykes fonetikali'q jaqtan biraz wo'zgeshelikke iye. Ma'selen, wortaq so'zlerdin' mong'ol tillerindegi tu'ri menen qaraqalpaq tilindegi tu'rin sali'sti'ri'p qarasaq, wolardi'n' ko'pshiliginin' fonetikali'q qurami' jag'i'nan ayi'ri'latug'i'nli'g'i'n ko'remiz:

mong'ol tillerinde	qaraqalpaq tilinde
Ju'ro'k	ju'rek
ayag'a	Ayaq
jims	Jemis
allah	Ala
bosgo	bosag'a

savan	Sabi'n
axa	ag'a

Mong'ol tillerinen son'g'i' da'wirlerde de so'zler awi'sqan. Basqa tu'rkiy tillerinde ushi'raspaytug'i'n, tek mong'ol tillerinde g'ana bar qaraqalpaq tilinin' leksikasi'ndag'i' mong'olli'q shi'g'i'sqa iye birli-yari'm so'zler sol son'g'i' da'wirlerdin' na'tiyjesi boli'wi' kerek.

Arab tilinen awi'sqan so'zler. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ni'n' belgili bir bo'legin arab tilinen awi'sqan so'zler quraydi'. Arab tilinen so'z awi'si'w tiykari'nan arablardin' Wortu Aziyani' jawlap ali'w ji'llari'nan baslandi'. Usi' waqi'ttan baslap tu'rkiy tillerge arab tili birlikleri kire basladi'. Wortu Aziyada islam dininin' yen jayi'wi', Arab ma'deniyati'ni'n' ta'sir yetiwi arab tilinen so'z awi'si'w qubi'li'si'na sebepshi boldi'. Usi'g'an baylani'sli' so'zler ha'm terminler birim-birim awi'si'p bardu'. Biraq ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' leksikasi'ndag'i' anaw ya mi'naw arabli'q shi'g'i'sqa iye so'zdi mi'na waqi'tta kelip kirgen so'z dep da'l waqti'n ko'rsetiw qi'yi'n.

Arab tilinen kelip kirgen so'zler qaraqalpaq tilinin' leksikasi'na awi'zeki ha'm jazba tu'rde qon'si' xali'qlardin' tilleri arqali', sonday-aq tikkeley awi'sti'. Wolar so'zlik xordan wori'n aldi'. Ma'selen, *qa'lem a'debiyat, millet, mu'ddet* usag'an so'zler tu'pkilikli so'zlerdey jedellikke iye. Bunday so'zlerdin' arab tilinen kirgen so'zler yekenligi ku'ndelikli turmi'sta qollani'li'w jag'dayi'nda hesh qanday sezilmeydi.

Arab tilinen ayi'ri'm so'zlerdin' ha'm terminlerdin' awi'si'w qubi'li'si' dinnin' xali'q ko'pshiliginin' turmi'si'nda wog'ada ku'shli tu'rde sin'ip ketiwine baylani'sli'. Ha'zir jiyi tu'rde ken' qollani'li'p kiyati'rg'an arabli'q shi'g'i'sqa iye so'zler ha'm terminler tildin' leksikasi'nda sol jedelligi menen qaldi' da, al jan'a tu'siniklerdin' payda boli'wi' menen go'nerip, a'hmiyetin joyi'ltqan ayi'ri'm arab so'zleri qollani'li'w jedelliginen ayi'ri'li'p, so'zlik quramnan derlik shi'g'i'p barati'r. Ma'selen, *iblis, waqi'm* usag'an so'zler derlik qollani'li'wi'n joyi'lti'p barati'rg'an so'zlerden ibarat.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' arabli'q shi'g'i'sqa iye so'zler menen terminler turmi'sti'n' ko'pshilik ta'replerin wo'z ishine aladi'. Wolardi'n' bir qatari' diniy tu'siniklerge baylani'sli' bolsa, yekinshileri sawda islerine, u'shinshileri ilim ha'm ma'deniyatqa, t.b. baylani'sli' so'zler boli'p keledi. Wolar to'mendegilerden ibarat: *medrese, ali'm, ilim, tariyx, mug'allim, maqala, ha'rip, usi'l, nama, nag'i's, millet, minber, na'sil, xali'q, maqluqat, ruwx, sadaqa, pari'z, a'zireyil, duwa, zikir, quran, su'nnet, jin, iblis, shaytan, a'wliye, aqi'ret, janaza, iyman, molla, inam, jabbar, awmiyin, haywan, maymi'l, paqi'r, pikir, g'ayrat, qi'yal, qi'mbat, qazi', arza, da'reje, sha'riyat, wa'kil, ja'llat, wa'zir, daw, ja'miyet, watan, zuli'm, a'sker, qarar, yesap, ma'ni, mektep, ma'jilis, a'jayi'p, arza, sapar, halwa, raxmet, nesip, amanat, awhal, ha'mir, na'pes, saat, sawal, su'wret, xi'zmet, miynet, xat, awqat, hayal, ma'nzil, ba'le, payda, sebep, qa'rep, ka'ramat, ra'ha't, wo'mir, da'reje, zaman, t.b.*

Qaraqalpaq tilinde arab tilinen awi'sqan adam atlari' da ushi'rasadi'. Mi'sali': *Abbaz, A'liy, Hamze, A'niypa, Asan, A'met, Mahmud, Ospan*, t.b. Sonday-aq arab tilinde adam ati'n bildirmeytug'i'n, tek g'ana a'piwayi' so'zler si'pati'nda qollani'latug'i'n jag'daylari' da bar. Ma'selen: *A'dil, Da'wlet, Maqset, Qurban, Sabi'r, Sadi'q, Sapar* t.b. Bunday jay so'zler si'pati'nda da adam atlari' worni'nda da kele beredi.

Arab tilinen awi'sqan so'zler, tiykari'nan alg'anda, atli'q so'zler boli'p keledi, siyregirek kelbetlikler de ushi'raydi'. Bug'an joqari'da keltirip wo'tken so'zlerdin' uluwma topari' da'lil bola aladi'. Al basqa so'z shaqplari' boyi'nsha arab so'zleri tilimizde ushi'rasa bermeydi. Sonli'qtan da wolardi'n' tu'rkiy tillerdegi bul wo'zgesheligin ko'rsetip, professor N.A.Baskakov arab so'zlerinin' awi'si'wi'ndag'i' yelewli belgi retinde wolardi'n' tu'rkiy tillerde atli'qlar, jekke-siyrek kelbetlikler tu'rinde gezlesetug'i'ni'n, birli-yari'm qosarli' feyiller qurami'ndag'i' geypara so'zlerdi yesapqa almag'anda basqa atawi'sh so'zlerdin' tu'rkiy tiller ta'repinen wo'zlestirilmegenin belgilep wo'tedi.

Solay yetip, qaraqalpaq tilinde arab tilinen awi'sqan so'zler a'dewir mug'darda ushi'raydi'. Wolardi'n' ko'pshiligi ha'zirgi ku'nde tu'pkilikli so'zlerdey boli'p ketken, ku'ndelikli so'ylew ha'm jazi'w ta'jiriybesinde awi'sqan so'zler yekenligi sezilmeydi. Ko'pshilik arabli'q shi'g'i'sqa iye so'zler turmi's mu'ta'jli'g'i'nen ayi'ri'li'wi' na'tiyjesinde so'zlik quramnan shi'g'i'p ta qaldi'.

Parsi'sha-ta'jikshe so'zler. Parsi'sha-ta'jikshe so'zlerdin' qaraqalpaq tiline awi'si'wi' da wo'zinin' tariyxi'y da'reklerine iye. Bul tuwrali' N.A.Baskakov mi'naday dep jazadi': «Qaraqalpaq tilinin' leksikasi'n bahalawda qaraqalpaq tilinin' toli'q ma'nide ha'zirgi jasap turg'an aymag'i'nda, yag'ni'y Aral jag'asi'nda birge qoni'slasqan tu'rkiy ha'm iran qa'wimleri tillerinin' bir-birine jaqi'n ta'siri jag'dayi'nda qa'lipleskenin de yesapqa ali'w kerek».

Usi'ni'n' menen birge geypara til ilimpazlari' iran tilleri birliklerinin' awi'si'wi'nda arablar menen parsi'lardi'n' Wortu Aziya ha'm Qazaqstan aymag'i'nda u'stemlik yetiwini'n' u'lken ta'siri bolg'anli'g'i'n da yeskertedi. Ma'selen, qazaq ilimpazi' prof. G'.Muwsabaev qazaq jerinde arablar menen parsi'lardi'n' u'stemlik yetiwine baylani'sli' wolardi'n' tilinin' de qazaq tiline ta'siri tiygenligin aytadi'.

Haqi'yqati'nda da arablar menen parsi'lardi'n' Orta Aziya ha'm Qazaqstan aymag'i'ndag'i' ta'siri, arab ha'm parsi' ma'deniyati'ni'n' yen jayi'wi' parsi' tillerinen geypara tu'rkiy tillerge, soni'n' ishinde qaraqalpaq tiline de ayi'ri'm so'zler menen terminlerdin' kelip kiriwine ali'p keldi.

Parsi' tilinen awi'sqan so'zler de uluwma alg'anda, awi'zeki ha'm jazba tu'rde tilimizdin' so'zlik qurami'nan wori'n alg'an. Wolardi'n' qaraqalpaq tiline awi'si'wi' tikkeley ha'm qon'si' xali'qlardi'n' tilleri, ma'selen, wo'zbek, tu'rkmen tilleri arqali' ko'birek iske asqan. Bunda, a'lberte, oktyabрге shekemgi da'wirde tarqalg'an a'debiy tiller si'pati'nda qollani'lg'an parsi' ha'm yeski wo'zbek a'debiy tillerinin' u'lesi bar. Qaraqalpaq klassikali'q a'debiyati'nda sol da'wirdegi jazba a'debiy tillerdin' ta'sirinin'

boli'wi' ko'rkem so'z sheberleri ta'repinen wo'z -shi'g'armalari' arqali' parsi' tilinen tilimizdin' so'zlik qurami'na geypara leksikali'q birliklerdin' ali'p keliwine sebepshi boldi'. Woni'n' u'stine son'g'i' da'wirde ta'jik xalqi' menen qon'si'las boli'w, qaraqalpaq ha'm ta'jik xali'qlari' arasi'ndag'i' ekonomikali'q ha'm ma'deniy baylani's ta'jik ha'm qaraqalpaq tilleri arasi'ndag'i' baylani'sti'n' rawajlani'wi'na derek boli'p woti'r.

Mine bulardi'n' barli'g'i' da qaraqalpaq tiline parsi'sha-ta'jikshe so'zlerdin' kelip kiriwine sebepshi boldi'. Wolardi'n' basi'm ko'pshiliginin' tilimizge yerte waqi'tlardan baslap-aq awi'si'wi' ha'm ku'ndelikli turmi'sta jiyi qollani'wi' bunday so'zlerdi de so'zlik qor birlikleri da'rejesine ko'terdi. Bul so'zlerdin' ko'pshiligi qaraqalpaq tilinin' so'z jasaw usi'llari' arqali' jan'a so'zlerdi do'retiwde tiykar xi'zmetin atqari'p kiyati'r: *da'rt-da'rtli, da'rtlesiw, ustaz-uztazli'q, ustazlarsha, miywe-miywelik, miywelew* t.b.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' parsi'sha-ta'jikshe so'zler qollani'li'wi' jag'i'nan da, ko'lemi jag'i'nan da arab tilinen awi'sqan so'zler menen bir qatar turadi'.

Rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden awi'sqan so'zler. Qaraqalpaq tilinin' leksikasi'nda basqa tillerden awi'sqan so'zlerdin' ishinde yen' u'lken topardi' quraytug'i'n bo'legi rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden awi'sqan so'zler menen terminlerden ibarat.

Oktyabrge shekemgi da'wir ishinde rus tili arqali' basqa tillerden qaraqalpaq tiline awi'sqan mi'naday so'zlerdi ushi'rati'wg'a boladi': *ken'se, badi'raq, shirkew, paraxod, samovar, pud, pristav, boli's, uezd, zavod, gewish, doktor, mashina, gerbish* t.b. Bul so'zlerdin' ko'pshiligi bizin' tilimizde rus tilindegisine qarag'anda biraz wo'zgergen tu'rde ayti'li'p keldi: *Ma'selen, gewish, oyaz, gerbish* t.b. Wolar sol tu'rinde a'debiy tilde qa'liplesip woti'r.

Ori's tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden so'z awi'si'wi'ni'n' birinshi da'wirinde kelip kirgen so'zler, ko'binese, ma'mleketlik basqari'w islerine, sawda islerine, quri'li'sqa, texnikag'a baylani'sli' so'zlerden ibarat. *Ma'selen, kese, boli's, woyaz, pristav* usag'an so'zler ma'mleketlik basqari'w boyi'nsha tilimizge kirgen so'zler bolsa, *yarmarka, pud, paraxod, mashina* usag'an so'zler sawdag'a ha'm texnikag'a tiyisli, t.b.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' turmi'si'ndag'i' oktyabrden keyingi ekonomikali'q ha'm ma'deniy wo'zgerislerge, ilim ha'm texnika jetiskenliklerine, rus tilin u'yreniwge ha'm sol tilde yekinshi tilde so'ylewshi xali'q penen qatnas jasawg'a, baspa so'zdin' rawajlani'wi'na baylani'sli' tilimizdin' leksikasi' toli'p ati'rg'an rus so'zleri, rus tili arqali' basqa tillerden kirgen so'zler ha'm terminler menen bayi'di'.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda rus tilinde de, basqa xali'qlardi'n' tillerinde de birdey qollani'la beretug'i'n so'zler ha'm terminler payda boldi'. Mi'sali': *partiya, revolyuciya, feodalizm, kapitalizm, diktatura, elektr, filosofiya, mexanika, fizika,*

astronomiya, matematika, ximiya, atom, teatr, poema, akademiya h.t.b. Bular bizin' tilimizge rus tili arqali' awi'sti'.

Wori's tili arqali' qaraqalpaq tiline kelip kirgen so'zlerdin' ko'binese evropa xali'qlari' tillerinen yekenligi ko'zge tu'sedi. Buni'n' sebebin, a'llette, rus xalqi'ni'n' wo'zinin' tariyx'i'y rawajlani'wi' da'wirlerinde sol xali'qlar menen bolg'an baylani'si'nan dep tu'siniwimiz kerek. Tilmizde mi'naday yevropa xali'qlari'ni'n' tillerinen rus tili arqali' awi'sqan so'zler menen terminlerdi ko'riwge boladi':

1. Grek tilinen kirgen so'zler: *filosofiya, xor, komediya, tragediya, alfavit, grammatika, filologiya, logika, talant, kafedra, leksika, poeziya, poema, planeta, teatr, leksikon, klimat, epos, metr, piramida, dialekt, sintaksis, diafragma, gigant* h.t.b.

Grek tilinen kirgen so'zlerdin' basi'm ko'pshiligi ilim ha'm ma'deniyatqa baylani'sli' so'zler menen terminlerden ibarat.

2. Lati'n tilinen kirgen so'zler: *avtor, auditoriya, diktatura, respublika, rektor, dekan, gumanizm, imperializm, imperator, kapital, ekspediciya, cenzura, kandidat, laboratoriya, ministr, konstituciya, regress, globus, gradus*, t.b.

Lati'n tili yerte zamanlarda ko'p ji'llarg'a shekem Bati'sta yen' ken' ko'p worin alg'an til boli'p kelgenlikten, turmi'sti'n' belgili ta'replerin wo'z ishine aladi'. Ma'selen, joqari'da ko'rsetip wo'tilgen mi'sallardi'n' ishinde ilim tarawi' boyi'nsha da, siyasi'y turmi's tarawi' boyi'nsha da, texnika boyi'nsha da so'zler ha'm terminler ushi'rasadi'.

3. Nemec tilinen qaraqalpaq tiline rus tili arqali' awi'sqan so'zler: *rota, mundir, efreytor, shtab, feldmarshal, oficer, lager, orden, policiya, fartuk, kitel, galstuk, flyaga, tanca, kegli, kran, front, shtamp, slesar, verstak, balet valetmeyster, gastrol, raketa, shifer, feldfebel* t.b.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'na nemec tilinen kirgen so'zlerdin' a'dewir bo'legi uri's isleri boyi'nsha do'regen so'zlerden ibarat. Wolardi'n' ishinde, sonday-aq, ko'rkem-wo'nerge, wo'nermentshilik islerine, u'y-ishi, kiyim-kensheklerine baylani'sli' so'zler de bar.

4. Anglichan tilinen ali'ng'an so'zler: *vokzal, boykot, miting, tramvay, dispetcher, byudjet, rels, basketbol, futbol, voleybol, boks, kross, dollar, tank, tort, bifshteks, djemper*, t.b.

Bunda ja'miyetlik-siyasiy turmi's tarawi'na, sonday-aq jol-qatnas islerine, sportqa baylani'sli' so'zler ushi'rasadi'.

5. Francuz tilinen kelgen so'zler: *revolyuciya, depo, desant, kostyum, mebel, bufet, kabinet, kapitan, serjant, artilleriya, marsh, drap, palto, salyut, general, blindj, kotlet, triko, front, batalon, repertuar, janr, aktyor, antrakt, ragu, ministr, bank, marshrut, abonement, balans, bloknot, aktrisa*

Francuz ma'deniyati'ni'n' rus dvoryanlari' ushi'n moda bolg'an bir da'wirlerinde, a'sirese, awqatlani'wg'a, kiyiniwge, ju'ris-turi'sqa, ma'deniy talaplarg'a, ko'rkemwo'nerge baylani'sli' bir neshe so'zler rus tiline awi'sqan. Wolar rus tili arqali' qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nan wori'n aldi'.

6. İtalyan tilinen kelgen so'zler: *alt, ariya, bas, opera, violonchel, balerina, tenor, fleyta, fortepiano, balkon, karnaval, kredit, benzin* t.b. Bulardi'n' ko'pshiligi muzi'kag'a baylani'sli' so'zlerden ibarat.

7. rus tili arqali' qaraqalpaq tiline ispan tilinen de so'zler kirdi. Mi'sali': *gitara, serenada, tomat, limon, karamel*, t.b.

8. Polyak tilinen rus tili arqali' awi'sqan so'zler: *polkovnik, polka, krakoviyak* t.b.

Mine bulardi'n' barli'g'i' da qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'n bayi'ti'wg'a sebepshi bolg'an, rus tili arqali' kelip kirgen so'zler ha'm terminlerden ibarat.

A'debiyatlar

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994
2. Насыров Д., Бекбергенов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкис, 1992.
3. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
5. Бекбергенов А., Пахратдинов К. Қысқаша қарақалпақша-русша сөзлик. Нөкис, 1992
6. Da'wletov A. Til bilimi tiykarları'. No'kis, 2013.